

F. Romhányi Beatrix – Laszlovszky József

A TATÁRJÁRÁS PUSZTÍTÁSA ÉS A MAGYARORSZÁGI TEMPLOMHÁLÓZAT*

Bevezetés

A közelmúltban egyre növekvő számban jelentek meg egyháztopográfiai munkák, amelyek egy-egy középkori terület vagy modern történeti-földrajzi régió egyházas helyeit veszik számba, valamint amelyekben a régészeti-történeti kutatások összefoglalása hangsúlyosan foglalkozik a templomok számával és elhelyezkedésével a középkorban (vagy annak egy időszakában).¹ Ezek a munkák egyre nagyobb mértékben alkalmaznak komplex kutatási módszereket, amelyek révén a régészeti és történeti adatokat a műemléki kutatások vagy a művészettörténeti vizsgálatok eredményeivel is összevetik, illetve az egyház-, politika- vagy éppen településtörténeti feldolgozásokat figyelembe véve értelmezik. Növekvő számban jelentek meg olyan tanulmányok – többek között éppen a jelen tanulmány egyik szerzőjének tollából –, amelyek a plébánia- és a kolostorhálózat elemzéséből vontak le következtetéseket egyházszerkezési, köztörténeti vagy demográfiai kérdések tisztázására.² A templomhálózat és a tatárjárás kérdésének elemzését ugyanakkor az is indokolja, hogy a régészeti kutatások a közelmúltban több helyen fedeztek fel olyan árok és sánc szerkezetű védművet, amelyet a helyi lakosság meglévő templomok köré épített ki a tatárveszély hírére, és ahol megpróbálták túlélni a mongol betörés pusztítását. Ezek a feltárások azt is igazolták, hogy – az írott forrásokban is megjelenő – ilyen építmények nem tudtak ellenállni a tatár

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült, A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései című kutatási program keretében (projekt azonosító: K 128880).

¹ A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József. Pécs 2009.; *K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai.* Pécs 2011.; *M. Aradi Csilla: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszerkezetének rekonstrukciója.* Kaposvár 2017.; *Botár István: Havasok keblében rejtező szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete.* Bp. 2019. A régészeti topográfia bizonyos vonatkozó kérdéseiről lásd *Stibányi Máté: A határon álló templomok. A középkori templomos helyek és a településhálózat vizsgálata Fejér megyében.* In: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő.* Szerk. Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes. Bp. 2015. 369–386.

² *F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. Történelmi Szemle 57. (2015) 1–51.; Uő: Mendicant Networks and Population in a European Perspective.* In: *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective.* Eds. Gerhard Jaritz – Katalin Szende. Abingdon 2016. 99–122.; *Uő: Kolostorhálózat, területfejlesztés, régiók a Borostyán-út mentén. Soproni Szemle 72. (2018) 119–146.*

seregek ostromának, és a gyorsan felépített védművek a templomokkal együtt a tatárjárás martalékvá váltak.³ Ezáltal a középkori templomhálózat egyes épületei közvetlenül bevonhatóak azokba a vizsgálatokba, amelyek a tatárjárás pusztításának térbeli elterjedését vizsgálják.

Ezzel párhuzamosan megnövekedett azoknak a tanulmányoknak a száma is, amelyekben újra vizsgálat tárgyává tették a tatárjárás pusztításának kérdését, és amelyekben az általános tendenciák felvázolása mellett egyre nagyobb szerepet kapnak az elsősorban egyes területek, településtípusok vagy központok pusztulásával foglalkozó elemzések, ezek nyomán rajzolva föl általános képet. A tatárjárás eurázsiai összefüggéseit, valamint annak rövid-, közép- és hosszútávú hatásait vizsgálva a közelmúltban indult komplex kutatási program célkitűzései között is fontos helyet kaptak ezek a kérdéscsoportok, és jelen tanulmányunk is ezek sorába illeszkedik.⁴ A 2018-ban indult négyéves kutatás résztvevői különféle tudományterületeket reprezentálnak, és közös munkájuk során részben saját friss kutatásaiknak, részben a közelmúltban megjelent legújabb publikációknak az eredményeit dolgozzák fel. A vizsgálatokban a tatárjárás közvetlen pusztításai mellett fontos szerepet kap annak az elemzése is, hogy milyen új források, emlékek vonhatóak be a kutatásba, és ezek mennyire módosíthatják az eseménysorról általában felrajzolt képet. Ugyanakkor módszertani szempontból szoros kapcsolat mutatható ki a fent említett egyháztopográfiai munkák és a tatárjárás kérdéseit és hatásait vizsgáló újabb tanulmányok között, mivel mindkét kérdéskör esetében jellemző az összetett forrásbázis és komplex kutatási módszertan. Ennek egyik fontos elemei olyan történeti indikátorok, amelyek révén előre meghatározott kritériumok alapján kiválasztott jelenségeket, illetve adathalmazokat elemzünk, amelyek valamilyen szempontból kapcsolatban állnak a tágabb történeti folyamatokkal – azon belül a vizsgált kérdésekkel. Ezekben az esetekben tehát az elemzett jelenségek, épületek, településszerkezeti sajátosságok nem csupán önmagukban fontosak, hanem azért is, mert jelzői lehetnek más, összetett folyamatoknak, amelyekre vonatkozóan nem rendelkezünk közvetlenül alkalmazható forrásokkal. Dolgozatunk legfontosabb célkitűzése tehát az, hogy újra megvizsgáljuk, milyen kapcsolat fedezhető fel a kutatás által ebben az összefüggésben már korábban is vizsgált *-egyháza* utótagos helynevek elterjedése és a tatárjárás pusztítása között.

³ *Rosta Szabolcs*: Egy új lehetőség kapujában – tatárjárás kori védművek a Kiskunságban. In: *Genius loci – Laszlovszky 60*. Szerk. Mérai Dóra et al. Bp. 2018. 186–192. Véleményünk szerint ugyanebbe a csoportba tartozik egy olyan templomos hely is, ahol a templom körül végzett geofizikai kutatások mutattak hasonló körárkot: *Alexandru Hegyi et al.*: Deserted Medieval Village Reconstruction Using Applied Geosciences. Remote Sensing 12. (2020) 1–24.

⁴ A projekt célkitűzéseiről és első eredményeiről lásd *B. Szabó János – Laszlovszky József – Nagy Balázs – Ubrin Dorottya*: The Mongol Invasion of Hungary (1241–42) and Its Eurasian Context. *Annual of Medieval Studies at CEU* 26. (2020) 223–233

Másrészt, más forráscsoportok bevonásával megkíséreljük ennek a kérdéskörnek szélesebb körű elemzését, főként a Kárpát-medence népesség-eloszlásában látszó változásokat értelmezve. Tágabb kitekintésben pedig azt is megvizsgáljuk, hogy a hazai templomhálózat változásai mennyiben függenek össze a tatárjárás pusztításaival.⁵

Az *-egyháza* utótagos helynevek

Az 1241–1242-es tatárjárás kétségkívül a magyar történelem egyik legfontosabb fordulópontja volt, amely évszázadokra befolyásolta az ország történelmét, települési képét és népességi viszonyait. Hatalmas pusztítása, majd az azt követő újjáépítés kérdései régóta foglalkoztatják a hazai és külföldi kutatókat. A pusztítás mértékével kapcsolatos becslések, az emberveszteségre vonatkozó feltételezések vagy a hatások térbeli elemzése számos történeti tanulmány központi kérdése volt, de viszonylag kevés olyan munka született, amely egy, az egész ország területére kiterjedő jelenségcsoport elemzéséből indult ki, és amely ezzel együtt a pusztulásnak kitett régiókat is megpróbálta felvázolni. Ezek közé sorolható Györffy György tanulmánya, amely a türkevei múzeum ünnepi évkönyvében jelent meg.⁶ Györffy ebben a cikkben egyrészt a régió településtörténeti kérdéseit vizsgálta a tatárjárás kapcsán, de egyben általános megfigyeléseket is megfogalmazott egyes helynévtípusok és a településekre vonatkozó történeti adatok alapján. Nyilvánvaló, hogy ebben a munkájában is az Árpád-kori történeti földrajz készítése során felhalmozott hatalmas adatbázisra támaszkodott, és az egyes területekre vonatkozó helyi megfigyeléseit vetette össze az általános történeti folyamatokkal. A magyar történeti és nyelvészeti kutatások már korábban is felfigyeltek arra, hogy a középkori írott forrásokban megőrzött helyneveink mind térben, mind időben csoportokat alkotnak. Bár a helynévadási szokások sokszor egyedi megoldásokhoz vezettek, mégis meghatározhatók olyan helynévtípusok, amelyek a konkrét névadáson túlmutatóan az esetek döntő többségében településtörténeti folyamatokra is utalhatnak. Ezeknek a helyneveknek egy része a mai napig fennmaradt, más részük viszont csak a középkori vagy újkori oklevelek és iratok, a történeti térképek, esetleg a helyi emlékezet segítségével tanulmányozhatók. Az egyik ilyen csoport az „utótagos helyneveké”, amelyekben egy személynévhez,

⁵ Az itt megfogalmazott kérdéseket egy rövid tanulmányban már felvetettük, de részletesebb kifejtésükre csak most kerül sor. *Laszlovszky József – F. Romhányi Beatrix: A tatárjárás pusztítása és a templomok. Várak, kastélyok, templomok. Történelmi és örökségturisztikai folyóirat* 15. (2019) 2. sz. 32–35.

⁶ *Györffy György: A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben.* In: *Emlékkönyv a Türkevei Múzeum tízéves fennállására. Türkeve 1961. 35–38.* (újra közölve In: *A tatárjárás.* Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. 484–487.)

természeti adottsághoz vagy más névadási elemhez valamilyen településre utaló utótag (-falva, -laka, -telke, -háza, -ülése) kapcsolódott. A névtörténeti kutatások szerint ezek a helynevek jórészt a 13. században keletkeztek,⁷ és nem csupán kronológiailag különböznek más helynévadási szokások szerint kialakult nevektől (például pusztaszemélyneves helynevek),⁸ hanem egyes típusai az ország bizonyos területein koncentrálnak. Így a *-falva* (-fala, -fű) utótagú nevek az ország belső és peremvidékein, főleg a középhegység-jellegű, erdős részeken fordultak elő, ami arra utal, hogy erdőirtással, közösségi erőfeszítéssel vontak művelésbe egy korábban nem művelt területet, és alapítottak új falut a korábban csak gyéren lakott területeken.⁹

A lehetséges utótagok egyike az *-egyház/-egyháza* volt.¹⁰ Györffy György, miután az általa összeállított történeti földrajz¹¹ kötetéhez gyűjtött adatok alapján az összes ismert, korabeli írott forrás felhasználásával rekonstruálta a településhálózatot, e hatalmas vállalkozás kapcsán kezdett el foglalkozni a kérdéssel. Az *-egyháza* utótagos (Fehéregyháza, Félegyháza stb.) helynevekről úgy vélte, hogy a tatárjárás pusztításával függenek össze, és olyan helyekre utalnak, ahol a falu pusztatemploma maradt csak meg, megőrizve az egykori település nevét és emlékét. Mező András nyelvész ezzel szemben úgy vélte, hogy a *-telke*, *-egyháza* utótagos helynevek kialakulása mögött másféle folyamatokat is kereshetünk. Azzal egyetértett, hogy az ilyen típusú helynevekkel elpusztult településeket nevezhettek meg, mivel azonban a pusztásodás folyamata zömében a 14–15. században zajlott le, szerinte ezek a helynevek inkább ezzel az Európa-szerte nagyjából ugyanebben az időben játszódó folyamattal hozhatók összefüggésbe, semmint a tatárjárással.¹² Itt jegyezzük meg, hogy a *-telke* utótagú helyneveket viszont

⁷ Bárczi Géza: A földrajzi nevek. In: Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Bp. 1958. 142–162.

⁸ A korai helynevek tipológiájáról lásd Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegeffő László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II. Acta Universitatis Szegediensis 44., 48. (1973., 1974.).

⁹ Kázmér Miklós: A ’falva’ a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. Bp. 1970. Kázmér a *-falva* névrésznak a patrocíniumi eredetű nevekhez való kapcsolódását három okkal magyarázza: 1. a többi *-falva* utótagú helynév analógiás hatása, 2. a védőszent javára történő adományozás (azaz valódi birtokviszony fennállása), 3. a falu gyors keletkezése (115–116).

¹⁰ A két változat elterjedését tekintve nincs eltérés. Az *-egyház* végződésű forma jelzős szerkezetnek, az *-egyháza* birtokos szerkezetnek tekinthető. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy analógiás helynévadással később, akár a 19–20. században is keletkeztek ilyen helynevek, az elemzésbe azonban csak a középkori – akár késő középkori – említésből ismert adatokat vontuk be.

¹¹ Györffy György: Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1968–1998.

¹² Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben. Bp. 1996. 243., 245. A hagyományos álláspont, amely szerint az elpusztult templomos falvak az *-egyháza*, a templommal nem rendelkezők a *-telke* utótagot vették föl, Mező szerint nem igazolható (246). Mező további két lehetőséggel is kiegészíti a fentieket: ritkán előfordult, hogy a település nem a saját templomáról kapta a nevét, hanem máshol lévő egyházi intézmény tulajdonaként, egyes szórványos adatokat pedig úgy is lehet tekinteni, mint a ténylegesen használatban lévő pusztaszemélyneves névforma alkalmi értelmzős kiegészülését (245). A *telke* ilyen jelentése ugyanakkor kései (vö. *Belényesi Márta*: Fejezetek a középkori anyagi kultúra

véleményünk szerint mindenképpen érdemes külön kezelni, mert inkább kapcsolódnak a *-falva*, *-laka*, *-háza* típusú helynevekhez, bár a ‘telek’ szó jelentésváltozása az Árpád-korban, valamint a későbbi évszázadokban is jelentősen befolyásolta, hogy milyen jelentéstartalommal bírt az összetett helynevekben.¹³

Mindezek nyomán érdemes újra megvizsgálni azt a kérdést, hogy térben és időben miként helyezkednek el az *-egyháza* utótagos helynevek, megjelenésük összekapcsolható-e a tatárjárás pusztításával. A következőkben éppen ezért a rendelkezésre álló ilyen, teljes középkori helynévanyagot vizsgáljuk, a Györffy György által megfogalmazott gondolatok óta eltelt időben megjelent eredmények felhasználásával. Az adatok Györffy és Csánki történeti földrajzi kötetei mellett Németh Péter Szabolcs és Szatmár vármegyéket feldolgozó kötetéből, egyháztopográfiai munkákból, valamint oklevéltárakból származnak.¹⁴

Ami a felhasznált adatok körét illeti, szólni kell röviden azokról a helynévtípusokról, amelyekkel nem fogunk foglalkozni. Az *egyház(as)*- (például Egyházzelle, Egyházaskozár, Egyházasgerge stb.) és a *monostor(os)*- (például Monostorpályi, Monostorosábrány, Monostorossáp) előtaggal képzett helynevek két szempont miatt nem kerültek vizsgálatunkba. Egyrészt ezek a nevek formai, tipológiai

történetéből II. Bp. 2012. 28.; *Földes László*: A telek „földterület” jelentéstörténetéhez. Magyar Nyelv 67. (1971) 418–431.; *Uő*: „Telkek” és költözködő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tókei Ferenc. Bp. 1983. 327–348.; *Módy György*: Ohat nemzetsége és a kései Ohati család birtokai. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 13. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen 1996. 15.; *Rácz Miklós – Laszlovszky József*: Monostorossáp, egy Tisza menti középkori falu. Bp. 2005. 72. A nyelvészet oldaláról lásd még *Bátori István*: A telek mint helynévformáns. Magyar Nyelvjárások 53. (2015) 95–106.; *Tóth Valéria*: A templomcíméből alakult településnevek változásairól. Helynévtörténeti tanulmányok 2. (2006) 38.

¹³ *Belényesi Márta*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. A telek és a magyar tanya középkori gyökerei. (A magyar táj- és népismeret könyvtára 10.) Bp. 1948.; *Földes L.*: „Telek” és költözködő falvak I. m.; *Laszlovszky József*: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 38. (1986) 227–257.; *Uő*: Tanyaszerű települések az Alföldön. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Szolnok 1986. 131–153.

¹⁴ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913.; *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997.; *Uő*: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig. Nyíregyháza 2008.; *Módy György*: Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a török hódoltságig. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18. (1982) 90–102.; *Uő*: Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1995–1996. Debrecen 1998. 165–190.; *Tari Edit*: Pest megye középkori templomai. Szentendre 2000.; *Szatmári Imre*: Békés megye középkori templomai. Békéscsaba 2005. Továbbá lásd még az 1. jegyzetben felsorolt egyháztopográfiai munkák, valamint oklevéltárak. Romániában a Partium területéről rendelkezünk két hasonló célkitűzésű kötettel: *Adrian Andrei Rusu – George Pascu Hurezan*: Biserici medievale din judetul Arad. Arad 2000.; *Dumitru Teicu*: Geografia ecleziastică a Banatului medieval. Cluj-Napoca 2007. E munkáknak – esetleges hibáik ellenére is – nagy érdeme, hogy a tárgyalt terület régebbi és újabb kutatásokból származó régészeti leletanyagát is igyekeztek felgyűjteni, és egyes helyszíneket a szerzők be is jártak, így az eredményeik kompatibilisek a hasonló magyarországi munkákkal.

alapon is egy másik csoporthoz tartoznak, hiszen nem utótagként jelenik meg az egyházra utaló szó bennük, hanem előtagként. (Ez önmagában is jelez valamiféle különbséget.) Másrészt azért nem kerültek be az adatbázisba, mert ezeknek megkülönböztető szerepük volt: ez esetben az előtag egy hasonló nevű másik településtől vagy településrésztől különböztette meg a falut. Ezek a helynevek a *vámos-*, *vásáros-* előtaggal képzett helynevekhez hasonlóak.

Van továbbá egy, az *-egyháza* utótagú helynevekhez látszólag hasonló helynévtípus, amely azonban a jelek szerint mégis másként viselkedik. A névváltozatokkal együtt mintegy 55-60 *-monostor(a)* utótagú helynévről van szó, amelyek a Kárpát-medence szinte egész területén előfordulnak, anélkül, hogy különösebb térbeli mintázatot mutatnának, bár kétségtelen, hogy a Duna vonalától keletre e helynévtípus gyakoribb, mint attól nyugatra. Ezeknek az elemzése külön tanulmányt igényel, de sem az eddigi kutatás, sem pedig a jelen munka készítése során nem merült fel olyan szempont, amely arra utalna, hogy ezeket együtt kellene tárgyalni az *-egyháza* utótagos helynevekkel. A későbbiekben, tágabb összefüggésben valószínűleg érdemes lesz ezeket a helyneveket is alaposabban szemügyre venni.

Az *-egyháza* utótagos helynevek térbeli elhelyezkedése

A Kárpát-medencében összesen több mint 220 *-egyház*, *-egyháza* utótagú, középkori eredetű helynevet ismerünk, amelyek többféle típusba sorolhatóak. Ezeknél a típusoknál nem a történeti helynévanyagot vizsgáló nyelvészeti tanulmányok megjelöléseit használjuk, ugyanis a kronológiai és a térbeli elterjedést elemző kérdésselvetésünkönél nem a kialakulás törvényszerűségeit vizsgáljuk, hanem az időbeli és térbeli határok felrajzolása a célunk. Így szeretnénk elkerülni egyfajta körkörös érvelés kialakulását vizsgálataink során.

Éppen ezért először kizárólag csak a térbeli elterjedésre koncentráltunk, és ennek alapján próbáltunk meg csoportokat alkotni, majd azt vesszük számba, hogy az eddigi kutatások milyen magyarázatokat, interpretációkat vetettek fel az egyes csoportok kapcsán, és azok mennyiben vethetőek össze a térbeli elterjedés mintázatával. Végül azt is megnéztük, hogy az elkülönülő csoportok mutatnak-e kronológiai különbséget megjelenésük idejét tekintve. Mindezek alapján több következtetésre is jutottunk. Az *-egyháza* utótagos helyneveken belül egyértelműen elkülönül egy csoport, amelyet mindenképpen érdemes külön is megvizsgálni. Legnagyobb számban ugyanis a **fehéregyház(a)* nevet találjuk meg a forrásokban, amelynek 31 előfordulását vagy valamilyen változatát ismerjük. Térbeli elhelyezkedésük a teljes adathalmazt tekintve a legegyszerűsebb. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az ország középső részein található meg, hanem az ország

központi régiójától távolabb is. Az északi hegyvidéki területeken, mint minden más *-egyháza* utótagú helynév, természetesen ez a helynévtípus is hiányzik. Ezzel szemben a nyugati gyepű területén három, Erdélyben öt előfordulását ismerjük, sőt, még Szlavóniában is felbukkan egyszer a szláv nyelvű változata. Az egész vizsgált adathalmazból ez az egyetlen típus, amely a peremterületeken, egészen pontosan a 11–12. századi gyepű vidékén is nagyobb számban megtalálható (az összes előfordulás egyharmada esik ilyen területre). Leginkább e jellegzetesség miatt úgy véljük, ez a helynévtípus eredetileg egy más rendszerbe illeszkedett, kialakulásának vélhetően a királyi birtokláshoz volt köze. Ezeknek a helyneveknek a magyarázataként elsősorban azt szokták kiemelni, hogy a névadó templomok kőből épültek. Ugyanakkor már Györffy György észrevette, hogy ezek a helynevek viszonylag gyakran kapcsolódnak királyi udvarházakhoz, ami az általunk megfigyelt jellegzetes elterjedéssel van összhangban.¹⁵

Ezen kívül van még néhány olyan összetétel, amely külön figyelmet érdemel. Ezek közé tartozik a **kerekegyház* (12), a **veresegyház* (17), illetve a **kőegyház* (2) – ezek nagy valószínűséggel az építéshez felhasznált szilárd építőanyagra utalnak –; továbbá a **félegyház* (12), a **hímesegeyház* (4), valamint az egy-egy előfordulással rendelkező **feketegeyház* (Bácsfeketehegy középkori neve) és **aranyegyház*. A fehér, fekete, veres és arany mellett más, színre utaló elnevezés – ez idáig – nem ismert. A **hímesegeyház* egyes feltételezések szerint az épület díszített voltára, mások szerint viszont arra utal, hogy a templom kerített volt, illetve valamilyen sövényfonásos technikával készült (vö. Hímesudvar).¹⁶ A **félegyház* helynevekről a kutatás már korábban is azt feltételezte, hogy a tatárjárás idején romossá vált, magányosan álló, valószínűleg szilárd építőanyagból épített templomokat jelölnek. Emellett feltűnő, hogy többször valamely más sajátos helynév mellett, alternatív névadás másik tagjaként bukkannak fel (Bács vármegyében kétszer **fehéregyház*, Biharban egyszer **kerekegyház*), másrészt előfordulásaik többsége kívül esik az Alföld középső területén, viszont többször tűnnek fel püspöki székhelyek (Bács, Gyulafehérvár, Várad) környezetében. Mindezen helyneveknek közös jellemzője az is, hogy egynél többször fordulnak elő, sőt – a **kőegyház* és a **hímesegeyház* kivételével – tíznél több helyről ismertek a Kárpát-medence területéről. Egynél több előfordulás a felsoroltakon kívül csupán három névalaknál van, ezek azonban semmilyen más szempont szerint nem tekinthetők sajátos helynévnek

¹⁵ Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 243. Maga a helynévtípus egyébként a Kárpát-medencében lényegesen gyakoribbnak tűnik, mint Közép- és Dél-Európa más térségeiben.

¹⁶ Németh Péter: Körév – Hímesudvar – Tokaj. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. (1975) 5. Az eltérő értelmezésekhez ld. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1980. 277 (Himesháza, Himod).

(**bánegyháza*, **székegyház*, **szegegyház*¹⁷). Területi elterjedésüket tekintve vannak hasonlóságok a vegyes összetételű helynevekkel, de azokénál jóval egyenletesebb, mivel olyan területeken is rendszeresen felbukkannak, ahol a vegyes összetételű helynevekből csak keveset találunk, mint például Erdélyben. Fontos hangsúlyozni, hogy a **fehérégyház(a)* helynevek és az imént tárgyalt helynévtípusok területi elterjedése között viszont lényeges különbség van. Míg az utóbbiaknak a Dunántúlon található előfordulásai szinte rátapadnak a Duna észak-déli szakaszára, a **fehérégyház(a)* helynevek többsége ettől a vonaltól jóval távolabb tűnik fel.

A fennmaradó, vegyes összetétellel képzett 147 helynév a legkülönfélébb előtagokkal fordulhat elő (jelző, személynév, törzsnév, egyéb etnikumjelző stb.). Viszonylag sok köztük a személynévvel képzett (például Bükedegyháza, Bátoregyháza, Derzsegyháza, Izsákegyháza). Ezek tehát hasonlóak a személynemekhez kapcsolódó utótagos helynevekhez, ahol az utótag földterületre vagy településre utal, például Dersülése, Jánosháza stb. Ezen esetekben a *-háza*, *-laka*, *-ülése*, *-falva* forma azt is jelzi, hogy az adott személy birtokában volt a megjelölt föld vagy település. Ezt mindenképpen érdemes figyelembe venni az *-egyháza* formánál. Akad emellett jónéhány, a környezetre utaló szóval képzett helynév is (például Hódegyház, Ludasegyház, Nyíregyháza, Szigetegyház). Ezek egyfajta jelzős szerkezetek, ahol az egyházhoz valami környezeti információt csatoltak, és némiképp hasonlítanak azokhoz a helynevekhez, amelyekben ugyanilyen jelzőt illesztettek a földterületre vagy településre utaló megnevezéshez (például Kőkényestelek, Nyírtelek, Kőtelek). Vannak továbbá olyanok is, amelyek minden valószínűség szerint egy korábbi település nevét őrizték meg (Kéregyház, Kölpényegyház). Fontos megjegyezni, hogy a helynevek és a települések száma nem feltétlenül feleltethető meg egymásnak, mivel az egykori települések némelyike igazolhatóan két néven is szerepel (például Bács vármegyében Bácsfeketehegytől délre és Bács mellett délkeletre a Fehérégyház/Félegyház névpár, Arad vármegyében Kürtegyház/Fejéregyház vagy Erdélyben Kerekegyház/Telekegyház). Ezek közül a Félegyház, Telekegyház forma különösen érdekes, főleg, ha ez a névforma a későbbi, mert ez is utalhat pusztulásra. Vannak ezek mellett olyan esetek, ahol csak gyaníthatjuk, hogy az adott helynév egy már ismert település másik neve. Ilyenek főként Békés megye helynévanyagában tűnnek fel mint azonosíthatatlan települések (Bagyusegyház, Bakadegyház, Hallosegyház, Varsányegyház).¹⁸

Mindez tehát azt jelzi, hogy érdemes többféle bontásban, az egyes névcsoportokat külön is megvizsgálva elemezni a térbeli elterjedésüket. Az összehasonlít-

¹⁷ Utóbbival kapcsolatban Mező András felvetette, hogy esetleg színre utal, ez azonban nem bizonyítható. Lásd *Mező András: Színes templomok helyneveinkben I.* In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 43. Szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. Nyíregyháza 2001. 280.

¹⁸ *Szatmári I.*: Békés megye i. m. 96., 125., 152.

hatóság kedvéért kutatásunk első fázisában nem tettünk különbséget ezen csoportok között, és mindegyiket együtt vizsgáltuk térben. Egy második fázisban viszont már külön elemeztük az eddigi kutatás alapján valamennyire elkülönített, illetve a tipológiai alapon eltérő csoportokat.

Térképre vetítve az adatokat, ebben az esetben tehát az összes típust – azokat is, amelyeket külön említettünk eddig –, sajátos kép rajzolódik ki. (1. térkép)¹⁹

1. A helynévtípus az ország északi részén, a Győr–Nagyszőlős vonaltól északra teljesen hiányzik.
2. Szlavóniában szintén nem jellemző sem a magyar, sem a szláv helynévadásban. Az egyetlen itteni adat a Garics vára alatti Mikleuška közelében épült templom horvát neve, Bela Crkva, vagyis **fehéregyház*. Garics egész ispánsága a tatárjárás előtt királyi, illetve hercegi birtok, vára pedig még akkor is királyi kézen volt, amikor István zágrábi püspök formálisan is megalapította a garicsi pálos kolostort (1273 előtt) egy korábbi remeteközösségből.²⁰
3. Erdélyből összesen tizenkét adat van, amelyek közül ötször **fehéregyháza* összetételben fordul elő (Fehéregyháza, Kisfehéregyház, Szászfehéregyház, Tiszafejéregyház, valamint egy ma már elpusztult település Szerdahely határában), a fennmaradó hatból pedig kettő **veresegyház* (Mezőveresegyháza és Székásveresegyháza), további egy-egy pedig **félégyház* és **kerekegyház*. A vegyes összetétellel képzett helynevek közé csupán a Gyulafehérvár közelében lévő Óregyház, illetve a Várfalva melletti Kerekegyház Telekegyház névváltozata és a Besztercétől délnyugatra található Budatelke *-egyháza* utótagos névváltozata tartozik.²¹
4. Az Alföld Csörsz-árkon kívüli részén²² 38 ilyen helynév van, ebből hét-hét **fehéregyház* és **félégyház*, három **kerekegyház*, nyolc pedig **veresegyház*.

¹⁹ A térképeket a tanulmány végén helyeztük el. Valamennyi F. Romhányi Beatrix munkája.

²⁰ *Silvija Pisk*: Toponim Garić u povijesnim izvorima. Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 4. (2011) 1–14.; *Uő*: Our Lady of Garić. In: Sacralization of Landscape and Sacred Places. Eds. Juraj Belaj et al. Zagreb 2018. 335–342.

²¹ Kerekegyház/Telekegyház: 1270–1272 – Kerekegyház. In: Erdélyi okmánytár I. (1023–1300). Kiad. Jakó Zsigmond. Bp. 1997. 298. sz.; 1279 – Telekegyház. In: Uo. 368. sz. Budatelke 1318-ban említett Budaegyház nevére lásd Anjou-kori Oklevéltár VII. (1323). Szerk. Blazovich László – Gécz Lajos. Bp.–Szeged 1991. 82. sz. A Szerdahely határában egykor létezett Fehéregyház első említése 1316-os (Uo. II. 260. sz.), valamint megtalálható a pápai tizedjegyzékekben is. Rationes collectorum pontificorum. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Szerk. Ipolyi Arnold. Monumenta Vaticana I/1). Bp. 1887. 94., 101., 122., 125., 143. Az erdélyi adatok kiegészítését köszönjük Hegyi Géznak.

²² Meglepő lehet, hogy egy középkori témájú tanulmányban erre a római korra keltezett sáncrendszerre mint viszonyítási pontra hivatkozunk, amely az Alföldet mintegy kettéosztja. A sáncnak ma is jelentős része látszanak, több száz évvel ezelőtt pedig még jóval több része lehetett meghatározó tájelem, igazodási pont vagy akár birtokhatár. A különféle jelenségek térképezése közben tűnt fel, hogy a Csörsz-árok egyes adathalmazok esetében határozott választóvonalként jelent meg. Például, a tatárjárás

Vagyis az adatok csaknem kétharmada valamelyik sajátos kategóriába tartozik, és csupán tizenhárom esik a vegyes csoportba.

5. Az Alföld Csörsz-árkon belüli részén, pontosabban a Csörsz-árok, a Galacka folyó, a Kis Római-sánc és a Duna által határolt területen van összesen 148 ilyen helynév, közülük 117 esik a vegyes kategóriába. A fennmaradó 31-ből kilenc **fehéregyház*, emellett ez az egyetlen területe az országnak, ahol az összes fent felsorolt, sajátos összetétel előfordul (három **félegyház*, három **hímesegeház*, hat **kerekegeház*, két **kőegyház*, hat **veresegeház*, továbbá egy-egy **feketegeház* és **aranyegyház*).
6. A Dunántúl keleti részén, vagyis a Győr–Zágráb út és a Duna közé eső területen – ideértve a Solti szék területét is – 23 ilyen helynévről tudunk. Közülük hat **fehéregyház(a)*, kettő **kerekegeház*, egy-egy pedig **félegyház*, **hímesegeház* és **veresegeház*. Vagyis az itteni helynevek fele a fentebb kiemelt kategóriák valamelyikébe esik, a vegyes kategóriába eső itteni adatok kétharmada viszont a Győr–Tolna úttól északkeletre található.
7. A Kárpát-medence nyugati részén, az egykori gyepű területén összesen öt adat van (ebből négy a Sopron–Kapunvár vonaltól északra, egy pedig a Dráva mellett). Közülük három szintén Fehéregyház (Fehéregyház Holics mellett, Fertőfehéregyház, Pozsonyfehéregyház), csak a Pozsonyligetfalu határában adatolt Derzsegeháza és a Dráva-menti Drávaegyház (horvátul Cirkovljan) tartozik más típushoz.

Vagyis a Kárpát-medence területének alig 14%-át kitevő, a Duna, a Csörsz-árok, a Galacka és a Kis Római-sánc által határolt alföldi területen sűrűsödik az *-egyház/-egyháza* utótagú helynevek csaknem kétharmada. Mindeközben a **fehéregyház* típusú helynevek 70%-a, a többi fent kiemelt kategóriába esők több mint fele e területen kívül található. A nagy többséget kitevő, vegyes összetétellel képzett helyneveknek viszont mintegy 80%-a ebbe az alföldi régióba esik. Ez a sűrűsödés még feltűnőbb, ha összehasonlítjuk e területet az Alföldnek a Csörsz-árkon kívül eső részével, ahol a vizsgált helynévtípusból töredék annyit találunk, mint az Alföld Csörsz-árkon belüli részén. Csak az alföldi előfordulásokat tekintve, a régió Csörsz-árkon belüli részére esik 90%, azon kívülre 10%. Ráadásul mind a mennyiséget, mind az összetételt tekintve az Alföld Csörsz-árkon kívüli részének képe sokkal inkább hasonlít a Dunántúlra, mint a közvetlenül szomszédos régióra. (1. táblázat)

után, 1300 és 1500 között a Kárpát-medence kolostorhálózatában végig megfigyelhető, hogy a koldulórendi kolostorok ezt a régiót nagyon kevés kivételtől eltekintve elkerülték. *F. Romhányi B.*: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség i. m. 1–49.

1. táblázat Az *-egyháza* utótagú helynevek megoszlása az egyes régiók között

Terület	Fehéregyház	Feketeregiház	Hímesegeyház	Félegyház	Aranylegeyház	Kerekegeyház	Veregeyház	Kőgeyház	Egyéb	Összesen	Speciális
Észak-Magyarország										0	0
Erdély	5			1		1	2		3	12	9
Alföld, Csörszön kívül	7			7		3	8		13	38	25
Alföld, Csörszön belül	9	1	3	3	1	6	6	2	117	148	31
Alföld (összesen)	16	1	3	10	1	9	14	2	130	186	56
Dunántúl	6		1	1		2	1		12	23	11
Nyugati gyeplő	3								2	5	3
Szlavónia	1									1	1
Összesen	31	1	4	12	1	12	17	2	147	227	80

2.a táblázat A 11. századi templomok, templom körüli temetők és monostorok területi megoszlása a Kárpát-medencében – régióként

Terület	templom	%	monostor	%	székelyegyház	összesen	%
Észak-Magyarország	41	11,6	2	5,6	0	43	10,7
Erdély	18	5,1	1	2,8	1	20	5,0
Alföld, Csörszön kívül	49	13,8	6	16,7	3	58	13,6
Alföld, Csörszön belül	83	23,4	10	27,8	1	94	23,1
Alföld, összesen	132	37,3	16	44,4	4	152	37,9
Dunántúl ²³	128	36,2	17	47,2	5	150	37,4
Nyugati gyeplő	32	9,0	0	0,0	0	32	8,0
Szlavónia	3	0,8	0	0,0	1	4	1,0
Összesen	354	100,0	36	100,0	11	401	100,0

Annak érdekében, hogy a helynevek mögötti történeti folyamatokat jobban megérthessük, érdemes a térségi elrendeződésüket más egyháztöppográfiai adathalmazzal is összevetni. Az első ezek közül a 11. századi templomok és templom körüli temetők, illetve az 1100 körüli kolostorhálózat térképe. A Kárpát-medence több mint 350 ismert, a 11. századra keltezhető temploma és templom körüli

²³ A „Dunántúl” ebben az esetben csak a Duna, a Dráva és a Győr–Zágráb útvonal által határolt területet jelenti, beleértve Fejér vármegye Solt székének területét is.

temetője közül 83, vagyis 23,4% van az Alföld fentebb leírt középső részén. A monostoroknál ez az arány 28% (36-ból 10). (2.a és 2.b táblázat) Felmerül tehát a kérdés: mi okozza egy bizonyos típusú, templomra utaló helynévanyag ilyen mértékű sűrűsödését egy olyan területen, ahol egyébként az átlagosnál kevesebb középkori helynevet szoktunk ismerni, a késő középkorban pedig az ország egyik kifejezetten ritkán lakott vidéke volt.

2.b táblázat A 11. századi templomok, templom körüli temetők és monostorok területi megoszlása a Kárpát-medencében – az Alföld, a Dunántúl és a peremterületek összesített arányai

Régiók	templom %	kolostor %	összes %	terület km ²
Alföld	37,3	44,5	37,9	79 000
Dunántúl	36,2	47,2	37,4	37 400
Peremterületek	26,5	8,3	24,7	190 000

A helynevekhez az esetek többségében nem tudunk régészeti adatokat kapcsolni, de ahol ez lehetséges, ott gyakran korai, 11. századi templomokat, templom körüli temetőket sikerült feltárni (így Kecskemét-Hetényegyháza, Orosháza-Gellértegyháza, Kiskunhalas-Zöldhalom, Kiskunfélegyháza-Alpári út, Cegléd-Nyúlfülehalom, Papegyház, Bácsfeketehegy).²⁴ Az ismert 11. századi templom-épületek, sőt az Alföldön feltárt kora Árpád-kori templomok általában rendkívül kicsik, hajójuk sokszor alig szobányi. A pápai tizedjegyzékben jórészt hiába keressük őket, sőt később is legfeljebb csak kápolnaként, misézőhelyként tűnnek fel, például néhány Debrecen környéki templom. Plébániává a középkor végéig nem tudtak fejlődni. Azok, amelyek mégis bekerültek az 1330-as években készült összeírásba, többnyire a terület peremén található (például Debrecen környékén Bánkegyház és Hegyesegyház, vagy Aradtól nyugatra Kerekegyház). Az egyetlen kivétel talán a belső részen található Cegléd, amelynek környékén több *-egyháza* utótagú helynevet is találunk (Tápiószőlős-Félegyháza,

²⁴ V. Székely György: Hetényegyháza-Belsőnyír Zana tanya. Régészeti Füzetek I/36. (1983) 153. sz.; Szatmári I.: Békés megye i. m. 115.; V. Székely György: Árpád-kori települések a történeti Halas határában. In: Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig. Szerk. Ö. Kovács József – Szakál Aurél. Kiskunhalas 2000. 134.; Rosta Szabolcs: Pusztatemplomok Kiskunfélegyháza környékén. Cumania 20. (2004) 125–126.; Tári E.: Pest megye i. m. 50–51. (Cegléd-Nyúlfülehalom lelőhelyen 11. századi templom körüli temetkezések és egy legalább 12. századi templom maradványai kerültek elő; vélhetően ezzel a lelőhellyel azonosítható a 15. században említett Töröttgyház, de Cegléd határába esik még egy-egy Besenyőegyház, Kőegyház és Téglagyház helynév is [49.]). M. Nepper Ibolya – Sz. Máthé Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1981–1985. (Leletkataszter). In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1985. Debrecen 1986. 51.; Nebojša Stanojević: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Novi Sad 1989. 122.

Újszilvás-Téglagyház és Székegyház, Cegléd-Kőegyház és Töröttgyház), és amely nagy valószínűséggel azonosítható a pápai tizedjegyzék *Seglar* helynevével, bár a 13. század második felében a plébániatemplom nem valamelyik korábbi templom helyén, hanem új helyszínen épült fel.²⁵ A pápai tizedjegyzék közismerten a legfontosabb és legátfogóbb középkori listánk az ország templomairól, adatait a hazai népességszámítások vagy a tatárjárás pusztítása kapcsán is felhasználta a kutatás.²⁶ (2. térkép) Az *-egyháza* utótagos helyek szinte teljes hiánya egy néhány évtizeddel később keletkezett, a működő plébániákat összeíró jegyzékben arra utal, hogy a vizsgált helynevek egy részének elhelyezkedése összefügghet a tatárjárással.

Az adatok áttekintését másik idősíkban is elvégezve, egészen más képet kapunk. Az *-egyháza* utótagú helynevek elterjedését összevetve a kolostorhálózat 1240 és 1330 közötti változásával jól látszik, hogy ezek a helynevek ott sűrűsödnek, ahonnan a kolostorok a 13. század második felében eltűntek. (3-4. térkép) A kolostorok szinte teljes hiánya a késő középkorban döntően a terület nagyállattartó jellegének, valamint eltérő társadalmi szerkezetének a következménye volt, az átalakulást azonban a tatárjárás jelentősen felgyorsította, ha nem is mindegyik monostorépület esett a mongol pusztítás áldozatául. A tatárjárás idején elpusztult monostorok egyik jól ismert példája Szer, a 13. század második felében és a 14. század első felében végleg elenyésző intézményeké pedig a Kiskunfélegyháza-Bugac határában feltárt Szent Péter-apátság.²⁷

A jelenség nem csak abban az értelemben a tatárjárás közvetlen következménye, hogy ezeket a templomokat és a hozzájuk tartozó népességet a mongolok pusztították el. A támadás következménye az is, hogy a tatárjáráskor kiürült területeket 1242 után más módon kezdték el hasznosítani (lásd a nagyállattartó kunok betelepítése). A plébániahálózat megszilárdulásának fázisában, a 13. század második felében, ezek a területek, illetve települések már nem voltak abban a helyzetben, hogy részt vegyenek az alsó egyházi szervezet újjászervezésében. A helynevek ebben az esetben a tatárjárás előtti állapot lenyomatai, amikor a plébániahálózat kialakulóban, mondhatni kísérleti fázisban volt, és egészen kis, 100-200 fős közösségek is megpróbálták saját templomot létrehozni. A 13. század végére mind Magyarországon, mind Európa más részein jellemzővé vált, hogy egy plébániához mintegy 80-100 család, átlagosan kb. 520-530

²⁵ *Tári E.*: Pest megye i. m. 47–51., 151.

²⁶ Kiadása: *Rationes collectorum* i. m. 39–409.

²⁷ *Horváth Ferenc*: Szer plébániatemploma és a település középkori története. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 123–142.; *Rosta Szabolcs*: Pétermonostora pusztulása. In: *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Rosta Szabolcs – V. Székely György. Kecskemét 2014. 193–230.

fő tartozott.²⁸ A kialakuló új plébániahálózat rendszerébe a korábbi, akár a 11. századig visszavezethető alföldi templomok gyakran eleve nem illettek bele, a tatárjárás pusztítása, majd egy más jellegű népesség betelepítése pedig még azokat is elsöpörte, amelyek talán képesek lettek volna plébániatemplommá válni. Így válik érthetővé, hogy például a Hortobágy-Sárrét területén régészeti terepbejárás alapján azonosított, tatárjárás utáni, *-egyháza* utótagos helynévvel megnevezett települések (mint Kabaegyház, Keveegyház, Nácsaegyház) miért hiányoznak a pápai tizedjegyzékből.²⁹ Mindezek a folyamatok állnak annak a jelenségnek a hátterében, hogy az *-egyháza* utótagos helynevek térbeli elterjedése nem egyenletes az országban, jól kirajzolódó sűrűsödések, illetve szinte üres területek különíthetők el.

Ennek a jelenségnek a pontosabb értelmezéséhez további forráscsoportokat is érdemes szemügyre venni. Elsősorban olyan adatokról, jelenségekről van szó, amelyek közvetlen vagy közvetett bizonyítékai a tatárjárás pusztításának, valamint időben is jól kapcsolhatóak az eseménysorhoz. Az indikátorok kiválasztásánál az is szempont volt, hogy elterjedésük térbeli mintázata jól térképezhető, elemezhető legyen. A következő térképek közül az első azokat a helyeket ábrázolja, amelyeket az egykorú vagy nem sokkal későbbi írott források tanúsága szerint a tatárok elpusztítottak, vagy ahol az utóbbi évek ásatásai nyomán a pusztítás régészeti bizonyítékai előkerültek. (5. térkép)³⁰ A másik térképen a tatárjáráshoz kapcsolt kincsleletek mellett a mongolokkal szemben megvédett, valamint a tatárjárást követően, 1300-ig megépült várak láthatók. (6. térkép) Mindkét térképen kiemelkedik annak a területnek az adatsűrűsége, ahol az *-egyháza* utótagos helynevek is nagyszámban ismertek. Ezzel szemben, az 1300-ig megépült várak térbeli elhelyezkedése gyökeresen más helyzetet mutat, éppen az említett területek hiányoznak ezek térbeli elterjedését illetően, ami egyértelműen azt mutatja, hogy a tatárjárás pusztítását különböző módon jelző kutatási eredmények és azok térbeli elterjedése ugyanazt a területet jelöli ki, amit az *-egyháza* utótagos helynevek is kirajzolnak.

²⁸ *F. Romhányi Beatrix*: A késő középkori plébániahálózat és a 14. századi pápai tizedjegyzék. *Történelmi Szemle* 60. (2019) 349. Középtérteknek a legnagyobb lélekszámú Franciaország adata tekinthető. A 14. század elején ettől Anglia lefelé, Magyarország felfelé tért el, mintegy 2%-kal.

²⁹ *Pinke Zsolt*: Adatok és következtetések a középkori Hortobágy-Sárrét településtörténetéhez és demográfájához (1300–1350). In: *Környezettörténet 2. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történelmi és természettudományi források tükrében*. Szerk. Kázmér Miklós. Bp. 2011. 79–117.

³⁰ A térképen a korábbi szakirodalomból ismert lelőhelyek mellett a legfrissebb kutatás eredményeként felszínre került adatok is szerepelnek. Az adatokért az alföldi térségben Rosta Szabolcsot, a mai Szlovákia területén Michal Holeščakot illeti külön köszönet.

Árpád-kori templomaink és a tatárjárás pusztítása

Ahhoz, hogy a tatárjárás pusztítását jobban elemezhesük, illetve a területi különbségeket is felvázoljuk, nem csupán a templomokra utaló helynévanyagot vizsgálhatjuk, hanem magukat az épített emlékeket is. Ehhez figyelembe lehetne venni az azonosított, 13. században már biztosan álló emlékeket és azok pusztulásának mértékét. Egy ilyen vizsgálat azonban hatalmas vállalkozás lenne az egész ország területére vonatkozóan. E munka léptékét jól megbecsülhetjük Vargha Mária doktori (PhD) értekezése alapján, amelyben a 11–12. századi templomokat és temetőket vette számba, valamint elemezte is.³¹ A kora Árpád-kori falusi templomok felgyűjtése különösen nagy vállalkozás volt részéről, ami számos lényegi következtetéshez vezetett el az egyházszervezet legalsó szintjének kialakulása kapcsán. A 13. századra vonatkozóan azonban ezt az elemzést már nem végezte el. Egyrészt, mert munkája a korábbi korszak folyamataira koncentrált, másrészt éppen az emlékanyag mennyiségének jelentős növekedése miatt. Ugyanakkor a pápai tizedjegyzék készülsi körülményeinek vizsgálata arra is rávilágított, hogy a 13. századi, dinamikusan növekvő templomhálózat alakulásának, tulajdonképpen a késő középkori értelemben vett plébániatemplomok megszületésének a folyamatát nem lehet feltérképezni,³² még akkor sem, ha ettől fontos eredményeket remélnénk a tatárjárás hatására vonatkozóan is. Ennek egyrészt az az oka, hogy maga a templomhálózat folyamatosan változott, és valójában fogalmunk sincs róla, hogy a korai időszakban melyik templom rendelkezett ténylegesen plébániai jogkörrel; másrészt a templomépületek keltezése sem annyira pontos, hogy minden esetben teljes bizonyossággal el lehessen dönteni: az adott épület a tatárjárás előtt vagy után épült-e.

Ha az ország teljes területére nem is tudunk elvégezni egy ilyen, Vargha Mária munkájához hasonlóan részletes elemzést, egyes kisebb régiók épületállománya lehetőséget ad bizonyos részvizsgálatokra. Egyes vidékeken, az ebből a korszakból származó álló és korabeli formájukban továbbélő templomok jelezhetik például, hogy az egyházi épületek nem pusztultak el teljesen a tatárjárás hatására, vagy éppen újakat építettek röviddel az országot ért katasztrófa után. Ez azt is jelentheti, hogy az ott élő népesség jórészt megmaradt, fenntartva a korábbi, illetve igényelve az új templomokat. Tanulmányunk bevezetőjében már jeleztük: az Árpád-kori templomhálózat fennálló emlékei

³¹ *Vargha Mária*: The Archaeology of Christianisation of the Rural Countryside of Medieval Hungary. Doktori (PhD) értekezés. CEU. Bp. 2019.

³² *F. Romhányi B.*: A késő középkori plébániahálózat i. m.

is egyfajta jelzői, indikátorai lehetnek a tatárjárás hatásának. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ez iménti állítás fordítottja nem igaz. Ha valahol ma nincsenek ilyen korú templomok, azt nem csak a tatárjárás számlájára írhatjuk. A kora Árpád-kori templomok eltűnését okozhatta egy későbbi időszak (például az oszmán–török hódoltság) pusztítása, vagy akár az is, hogy a területen a népesség növekedése vagy a gazdasági virágzás miatt építettek a késő középkorban nagyobb gótikus templomot e korai templomok helyére. Ebben az esetben a régi épületet vagy teljesen elbontották, vagy ilyen-olyan formában belefoglalták az újba. Az Árpád-kori templomállomány viszonylag érintetlenül megmaradt emlékeit számba vevő elemzésnek tehát eleve összetett szempontrendszerrel kell dolgoznia. Mindenképpen indokoltnak látszik tehát, hogy olyan régiókat vizsgáljunk meg, ahol az épített örökség ilyen korú, még álló emlékei valamilyen jellegzetes mintázatot mutatnak, és az eredményeket kapcsoljuk össze a tatárjárás pusztításának kérdésével. Ezért a továbbiakban két tudatosan kiválasztott mintaterületet vetünk össze az *-egyháza* utótagos helynevek elterjedési térképével, kifejezetten a térbeli mintázatokra helyezve a hangsúlyt.

A magyarországi egyházi műemlékek elterjedési térképét nézve világosan kirajzolódik egy olyan terület, ahol mind építőanyag, mind építészeti stílus alapján jól elkülöníthető egy templomcsoport. A Délnyugat-Dunántúl műemlék templomait feldolgozó Valter Ilona rámutatott arra, hogy a Kárpát-medence ezen részén (az egykori Vas, Zala és részben Somogy vármegyében) számos jellegzetes Árpád-kori téglatemplom fennmaradt, részben vagy egészben ma is álló műemlékként. Részletes építészettörténeti vizsgálatuk, a rájuk vonatkozó írott adatokkal együtt azt bizonyította, hogy mindegyikük a 13. században épülhetett, ha sok esetben a pontos keletkezési idejük nem is határozható meg.³³

Elemzésünk szempontjából nagyjából egységes csoportként kezeljük ezeket az emlékeket. Mivel építésük pontos ideje sok esetben nem határozható meg, az általunk vizsgált kérdések szempontjából érdemes bizonyos hipotéziseket megfogalmazni, és azokat a tatárjárás pusztításának problémájával összevetni. Pusztán logikai alapon három lehetséges magyarázat adódik a 13. századi templomok ilyen jelentős számú meglétére – tekintettel az ott élő népesség történetére is. A hipotézisek három szempontot vesznek figyelembe: az ismert templomok keltezését, a stílári és építészettörténeti alapon kidolgozott kronológiát, valamint a területre vonatkozó általános településtörténeti ismereteket.

³³ Valter Ilona: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt 1980. A mű részben bővített magyar nyelvű kiadása: *Uő: Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon*. Bp. 2004.

1. Tegyük fel, hogy mindegyik ilyen templom 1241 előtt épült. Ebben az esetben mind a templomoknak, mind a falvak lakóinak túl kellett élniük a tatárjárást. Csakis ebben az esetben képzelhető el ugyanis, hogy azok komolyabb pusztulás és nagyobb átépítések nélkül átvészelték a következő időszakokat. Ez egyben azt is jelenti, hogy volt olyan egyházfenntartó közösség, amely megakadályozta, hogy ezek a templomok elenyésszenek, pusztává váljanak.

2. A másik lehetőség, hogy mindegyik 1241 után épült, így e templomok a pusztulás utáni újjáépítés emlékei. Vagyis egy jelentős, viszonylag rövid idő alatt lezajló templomépítési hullámmal számolhatunk, amely azt eredményezte, hogy az egész területen hasonló jellegű épületek jöttek létre. Ez a hipotézis viszont csak akkor képzelhető el, ha a tatárjárást követő néhány évtizedben azzal számolunk, hogy itt olyan számú és a templomos települések mindegyikében megfelelő gazdasági háttérrel rendelkező lakosság élt, amely képes volt mindezekben a helyeken az elpusztult templomok helyére új egyházat emelni, és azt fenn is tudta tartani. Ez szintén egyértelműen az ellen szól, hogy itt jelentős népességpusztulásra gondoljunk.

3. A harmadik, egyben a legvalószínűbb forgatókönyv, hogy a templomok a 13. század folyamán mindvégig épültek a területen, és az 1241-es események nem okoztak törést. Figyelembe véve az egyes templomok kelezését, de legalábbis azokét, amelyek esetében ez pontosabban meghatározható, mindenképpen egy ilyen kép rajzolódik ki. Mivel a terület településtörténeti adataiban sem ismerünk nagy törésre utaló információkat, jogosan gondolhatunk arra, hogy a templomépítések is nagyjából folyamatosnak tekinthetők. Ez pedig egyértelműen arra utal, hogy ezen a területen nem lehetett jelentős a népesség pusztulása a tatárjárás időszakában.

Mindezek alapján a dunántúli Árpád-kori téglatemplomok csoportja minden tekintetben alkalmas arra, hogy kutatásunkban indikátorként használjuk őket. Vizsgálatunk ebben az esetben arra irányul, hogy a templomos helyek, illetve a helynévben megjelenő *-egyháza* utótagos formák mennyiben mutatják meg a pusztulás regionális különbségeit. Térképre vetítve a két forráscsoportot (7. térkép) egyértelműen látszik, hogy térben nem fedik egymást, két jól elkülönülő csoportról van szó.³⁴ Mindez megerősíti azt az elképzelést, hogy ezek a helynevek olyan területen sokasodnak, ahol jelentős pusztulás volt, míg az álló román kori

³⁴ A Kárpát-medencében vannak más területek is, ahol a korábbi templomok fennmaradása, illetve a tatárjárást követő intenzív építési tevékenység kimutatható. Az elsöre a dél-erdélyi szász területek, a másodikra Sáros vármegye említhető példaként. Ezekről a területekről eddig nem jelent meg olyan jellegű összefoglaló munka, mint a Nyugat-Dunántúlról, ezért ezeket tanulmányban nem használtuk fel. Köszönjük Szakács Béla Zsoltnak, hogy folyamatban lévő kutatásának néhány eredményét megosztotta velünk.

templomok indikátorai egy olyan területnek, ahol nem számolhatunk sem jelentős épületpusztulással, sem a népesség csökkenésével.

Hasonló részletes elemzés elvégzésére nincsen lehetőségünk az ország más területein, de az utóbbi évek kutatásai nyomán felvethető, hogy egy másik régió templomhálózata is vizsgálható ebből a szempontból. Az Alföld északkeleti részén, részben a mai Kárpátalja területén végzett újabb, elsősorban művészettörténeti és építészettörténeti vizsgálatok rámutattak arra, hogy itt is számos román kori épület maradt meg egészen napjainkig. Még a későbbi átépítésekkel együtt is azt mutatják ezek az épületek, hogy a 13. században nem pusztultak el a már ebben az időszakban is álló falusi egyházak.³⁵ Mivel erre a területre vonatkozóan sajnos nem áll rendelkezésre olyan részletes feldolgozás, mint az ország délnyugati részéről, ebben a tanulmányban nincsen lehetőségünk arra, hogy részletesen elemezzük. Az eddig ismert adatok előzetes áttekintése ugyanakkor azt mutatja, hogy ez is olyan területe lehet az országnak, ahol nem kell számolnunk a templomhálózat teljes vagy jelentős pusztulásával a 13. század közepén. Az alapkérdésünk szempontjából fontos, hogy az *-egyháza* utótagos helynevek ezen a területen ugyanúgy hiányoznak, mint a Délnyugat-Dunántúlon. Ennek alapján azt kell feltételeznünk, hogy az Alföldnek ez a része kevésbé pusztult el, mint a tájegység nyugatabbi, különösen a Csörsz-árkon belüli része. Ennek az okait és lehetséges magyarázatát további vizsgálatok tárhatják fel. Azt azonban már most is érdemes megjegyezni, hogy korabeli írott forrás is utal erre a jelenségre. Az egyik legfontosabb korabeli szövegünk szerint a Kárpátok északkeleti kapui felől betörő tatárok jórészt megkímélték ezt a régiót. Spalatói Tamás leírása szerint ugyanis miután a tatár seregek nagyon gyorsan felszámolták a hágókat lezáró akadályokat, az ország belseje felé haladva nem végeztek olyan pusztítást, mint amilyent az események későbbi fázisaiban lejegyeztek. „Mikor pedig az ország első településeihez értek, kezdetben nem mutatták ki kegyetlenségük teljes vadságát, mert keresztülnyargalva a falukon, zsákmányt szedtek ugyan, de az egészet tekintve nem okoztak nagy károkat.”³⁶ Mindez teljesen ellentétes azzal a képpel, ami Spalatói Tamás, de hasonlóképpen Rogerius is leír a tatárjárás következő fázisáról, a pest környéki (például váci), majd a muhi

³⁵ Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján I–II. Szerk. Kollár Tibor. Nyíregyháza 2011–2013.

³⁶ Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinarum pontificum. A latin szöveget gondozta: Olga Perić. Kiad. és angol ford. Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney. Bp. 2006. 260.: Venientes autem ad primos terrae colonos non totam suae atrocitatis sevitiám a principio ostenderunt, sed discurrentes per villas praedasque facientes non magnam stragem ex hominibus faciebant. A magyar fordítás forrása: *Spalatói Tamás: A salonai és spalatói püspökök története.* In: A tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs. Bp. 2003. 54.

csata utáni pusztításokról az Alföld délkeleti és középső területein. Vagyis a templomhálózatból kirajzolódó képet megerősíti az egyik legfontosabb korabeli írott forrásunk is.

A tatárjárás pusztítása és a további következmények: várak és elterjedésük

Amint azt az elemzett térképek egyértelműen mutatják, összefüggés van a templomhálózat bizonyos elemei, valamint az *-egyháza* utótagos helynevek és a tatárjárás kori kincseletek elterjedése között. Vagyis a tatárjárás pusztítása, illetve annak térbeli elterjedése ezeknek az indikátoroknak a segítségével pontosabban meghatározható.

Hasonló logika mentén haladva bevonhatóak a vizsgálatba a 13. század második felében épült várak is. Ezekkel kapcsolatban már Fügedi Erik is megállapította,³⁷ hogy döntően olyan területeken épültek, amelyeknek a lakossága nagyobb arányban vészelt át a pusztítást. A tatárjárás és a korabeli várhálózat kérdése azóta is foglalkoztatja a kutatókat, ahogy például Feld István egy külön tanulmányban is elemezte az írott források és a régészeti adatok összevethetőségét.³⁸ Újabban Stephen Pow doktori (PhD) értekezésében ismételtelen rámutatott,³⁹ hogy a megfelelő helyeken épült várak nagyon fontos szerepet töltek be a védekezésben 1241–1242-ben, ami egyúttal a környék lakosságának nagyobb túlélési esélyt is jelentett. Ugyancsak hangsúlyozta, hogy a tágabb, kelet-közép-európai régió várépítési hulláma a 13. század második felében egyértelműen a tatárjárás tapasztalataira vezethető vissza, nem csak Magyarországon. A két tényező együtt, vagyis a tatárjáráskor megvédett erősségek és a katasztrófát követő 50–60 évben épült várak kirajzolják azt a területet, ahol a lélekszám csak kis mértékben csökkent vagy akár – a katasztrófa által súlyosabban érintett területekről elmenekülők miatt – valamelyest növekedett. A két adathalmazt, a tatárjárás pusztítását jelző és a várak elhelyezkedését mutató térképet egymásra vetítve jól látszik, hogy gyakorlatilag kiegészítik egymást. (6. térkép) A korábbi kutatás már rámutatott arra az ellentmondásra, hogy a várak legnagyobb része a 13. század második felében nem azon a területen épült fel, ahonnan az újabb tatártámadás várható lett volna. Munkánk gondolatmenetét követve a várhálózat elemzése is párhuzamba állítható a templomhálózatból

³⁷ *Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Bp. 1977.

³⁸ *Feld István: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. Századok 148. (2014) 351–386 és II. Századok 149. (2015) 333–381.*

³⁹ *Stephen Pow: Conquest and Withdrawal: The Mongol Invasions of Europe in the Thirteenth Century.* Doktori (PhD) értekezés. CEU. Bp. 2020.

levonható következtetésekkel, és így közvetve a tatárjárás pusztításának kérdésével. Nyilvánvaló, hogy a jelentős anyagi befektetést és komoly helyi népességet igénylő várak felépítése csak ott képzelhető el, ahol nem volt jelentős a népesség pusztulása. Függetlenül attól, hogy ezeknek a váraknak hány százaléka épült fel már esetleg a tatárjárást megelőzően, nyugodtan kijelenthetjük, hogy az 1300-as évek előtt felépült várak térbeli elterjedése olyan területeket jelöl, ahol a lakosságnak eleve volt lehetősége védett helyre menekülni a pusztítás idején, vagy nem számolhatunk jelentős népességcsökkenéssel az adott területen, hiszen képesek voltak nagyszámú várat emelni és fenntartani a támadás után. Figyelembe véve a tatárjárás kori pusztulást jelző indikátorainkat (helynevek, kincsleletek, templomhálózat elemei) ez az állítás mindenképpen alátámasztható a különböző jelenségek egymásra vetített elterjedése alapján.

Kolostorhálózat, tatár pusztítás és az *-egyháza* utótagos helynevek

A harmadik adatcsoport, amellyel összevethető a tárgyalt helynévanyag, a koldulórendi és korai pálos kolostorok 1300 körüli elterjedése. A 13. században alakult új szerzetesrendek magyarországi kolostorhálózata egyrészt azért tekinthető indikátornak, mert a koldulórendek eleve a hívek által adott alamizsnára alapozták megélhetésüket, egyik fő tevékenységük pedig a prédikáció volt – mindkettőhöz szükség van megfelelő lélekszámra, az alamizsnához ráadásul arra is, hogy a hívek ne csak hajlandóak, hanem képesek is legyenek a közösség fenntartására. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy Magyarországon az alapítóknak, különösen a királyi hatalomnak, nagyobb szerep jutott a koldulórendi kolostorok fenntartásában, mint Nyugat- vagy Dél-Európában. A pálosok bevonása ebbe a körbe főleg azzal indokolható, hogy e magyarországi gyökerű rend anyagi alapjainak a megteremtése teljes egészében a magyarországi támogatókra hárult, akiknek – az eredményből következően – mind a szándéka, mind a képessége megvolt ehhez. A korai pálos közösségek ugyan még inkább remetecsoportok voltak, de ezek sem léteztek helyi támogató népesség nélkül. A közösségek száma a 13. század végén és a 14. század elején egyértelműen olyan területeken növekedett jelentős mértékben, ahol az adományok (birtok vagy jövedelemforrás) lehetővé tették létrejöttüket. Így tehát a pálos kolostorok létrejötté is indikátornak tekinthető vizsgálatunkban. A kolostorok adathalmaza ugyan kevesebb elemet tartalmaz, ezért ritkásabb képet ad, mint a váraké, de az *-egyháza* utótagos helynevekkel a várakhoz hasonlóan kiegészítik egymást, különösen, ha figyelmen kívül hagyjuk a sajátos előtaggal (fehér, fekete, kerek stb.)

képzett helyneveket. (8. térkép) A tatárjárás előtti időszakkal összehasonlítva az látszik, hogy nem is csupán elvétele, hanem tucatjával alapították az új kolostorokat: míg 1240-ben mindössze tizenhárom ilyen kolostorról tudunk, addig 1300-ra számuk 85-re, 1330-ra pedig már száz fölé emelkedett. A területi megoszlásukat tekintve az ezekhez a rendekhez tartozó kolostorok döntő többsége a Dunántúlon, az északi hegyvidéken, valamint Szlavóniában épült, de Erdély területén is megtöbbszöröződött a számuk. Ismét arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy az országnak ezen területein a népességet nem sújthatta olyan mértékben a katasztrófa, illetve az itteni közösségek jóval gyorsabban talpra álltak, mint az Alföld középső részein, ahol egészen az 1310-es évekig nem telepedett meg egyetlen koldulórendi közösség sem, sőt még az 1241 előtti kolostorhálózat nagy része is eltűnt (vö. 3-4. térkép). Az Alföld üressége ebben az összefüggésben természetesen azzal is összefügg, hogy az országnak ez a része „városmentes” tájnak tekinthető,⁴⁰ illetve, hogy a pálosok a legnagyobb számban az erdős, középhegységi részeken telepedtek le. Mindez azonban, különösen pedig a korai városfejlődés megtorpanása, illetve a klasszikus értelemben vett középkori városok hiánya szintén összefügg a tatárjárás pusztításának hatásával, még ha nem is erre az egyetlen okra vezethetjük vissza a folyamatokat.

Összegezve az *-egyháza* utótagos helynevekből és a különféle, ezekkel összevethető adatsoportokból (a templomhálózat egyes elemei, a tatárjárás pusztítása az írott és régészeti források alapján, kincseletek, várak, koldulórendi és pálos kolostorok) megfogalmazható megfigyeléseket, arra a következtetésre juthatunk, hogy ez a helynévcsoport, pontosabban annak legnagyobb számban megragadható egyik rétege valóban összekapcsolható a tatárjárás pusztításával. A külön kiemelt, nagyobb csoportokat alkotó összetételek (**fél-egyház*, **kerekegyház*, **veresegyház* stb.) szintén összefüggésbe hozhatók ezzel az eseménnyel, annyiban mindenképpen, hogy elterjedési területük nyugati határa alig lépi át a Duna vonalát. Emellett az is látszik, hogy megfelelő mérlegeléssel kiválasztott adatsoportok indikátorként használhatók egy, a térben nehezen megragadható eseménysor pontosabb megismeréséhez, az írott forrásokban alig vagy egyáltalán nem említett közvetlen és közvetett hatások feltárására. Jelen esetben az egyes adathalmazok együttes elemzése megmutatja, milyen nagy eltérés lehetett az ország egyes részei között a pusztulás mértékében. Az Alföld, különösen annak központi, a Csörsz-árkon belül elhelyezkedő része hatalmas pusztítást szenvedett el. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az Alföld észak-keleti részének templomai jobban megmaradtak, és itt

⁴⁰ Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged 2000.

hiányoznak a pusztulásra utaló *-egyháza* típusú helynevek is. Így tehát feltehetőleg itt viszonylag kisebb mértékű népességcsökkenéssel számolhatunk. Súlyos, de valószínűleg az Alföldnél kisebb volt a pusztulás Erdélyben, ahol különösen a városok, illetve maga Gyulafehérvár és környéke volt a mongol sereg célpontja. Ezeknél jóval kisebb károkat szenvedett a Dunántúl, bár fontos királyi központok, mint (Ó)buda vagy Esztergom városa, 1242 tavaszára romokban heverték.⁴¹ Voltak emellett az országnak olyan területei is, amelyeket közvetlenül alig érintett a támadás, de a menekülők beszámolói révén az érzelmi sokk ezeknek a területeknek a népességét is mélyen érinthette. Pontos népességtörténeti adatok hiányában ezzel a módszertannal, valamint további források bevonásával a későbbiekben jobban meg lehet határozni, hogy az ország mely területeit milyen mértékben érintette a tatárjárás, és az írott szövegek – gyakran általánosító – megjegyzéseivel szemben egy területileg eltérő, árnyaltabb kép is felrajzolhatóvá válik majd.

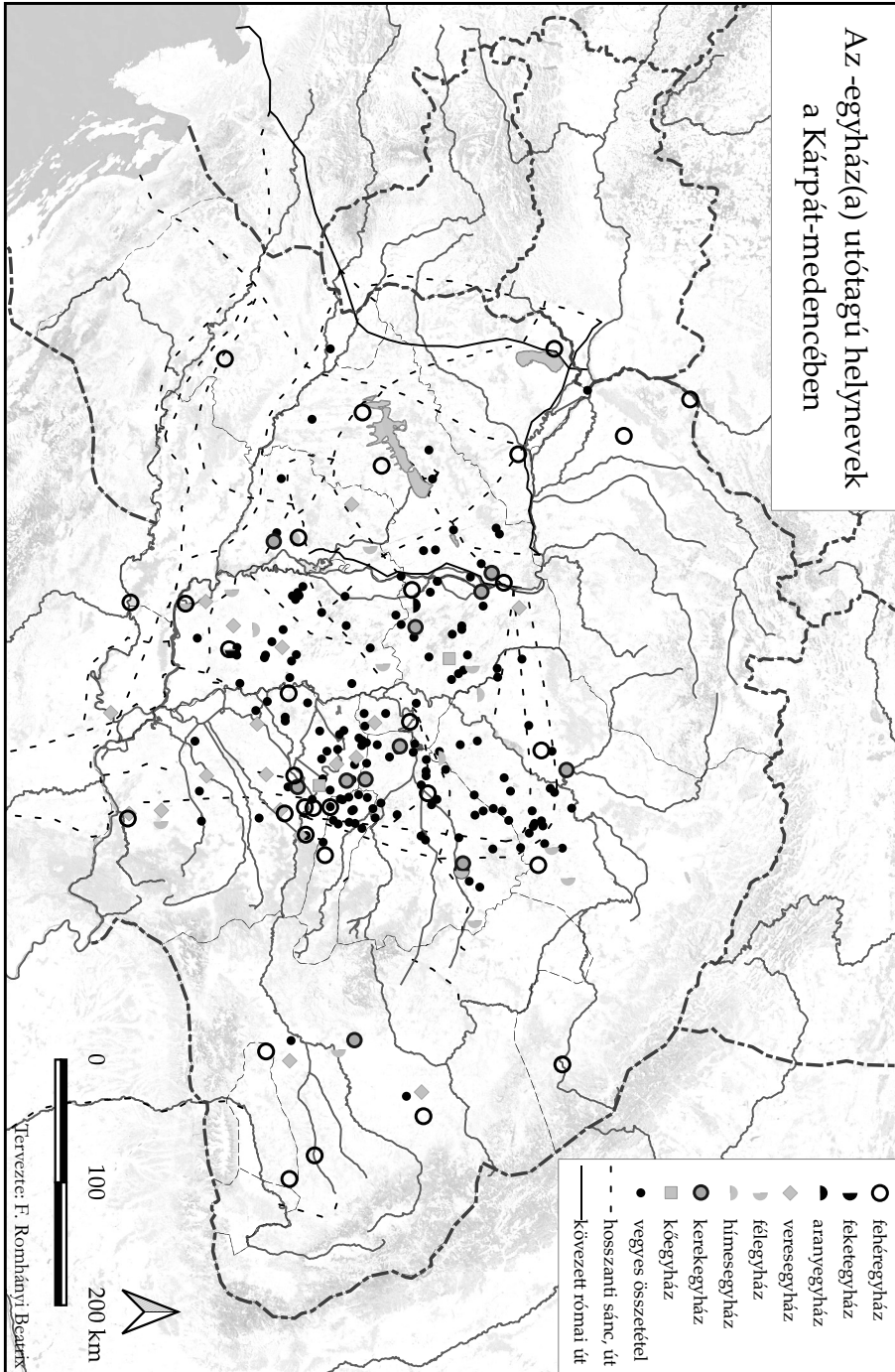
THE EFFECTS OF THE MONGOL INVASION AND THE CHURCH NETWORK IN HUNGARY

By Beatrix F. Romhányi – József Laszlovszky

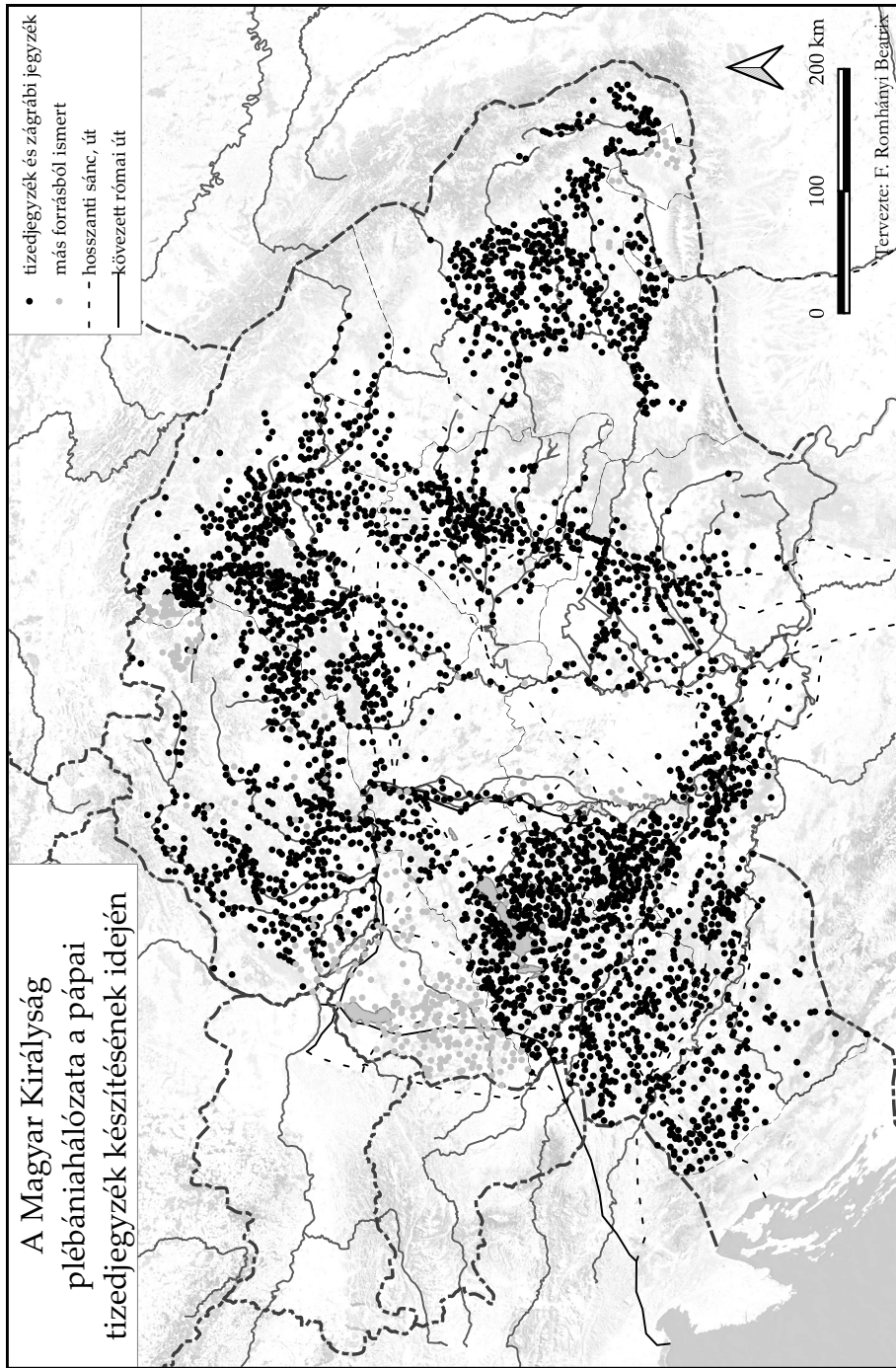
SUMMARY

The complex analysis of different data sets used as indicators (place names, archaeological and written evidence of the Mongol invasion, rural church networks, etc.) reveals huge differences in the impact of the attack within the country. Previous research interpreted place names with *-egyháza* (church) suffix as evidence for the destruction of settlements, but our study offers a more complex picture (different groups, spatial distribution pattern, chronology, connection to the invasion, etc.). Combined with other data, various regions with different levels of destruction were identified. While the central part of the Great Plain suffered enormous destruction, a milder effect could be expected in the north-eastern part of the region. Severe, but less widespread destruction affected Transylvania, where the towns and especially Gyulafehérvár (Alba Iulia) and its surroundings were the main target. Transdanubia suffered much less damage, although important royal centers such as (Ó)Buda or Esztergom were ruined, while some areas, such as Western Transdanubia, were barely affected directly by the attack.

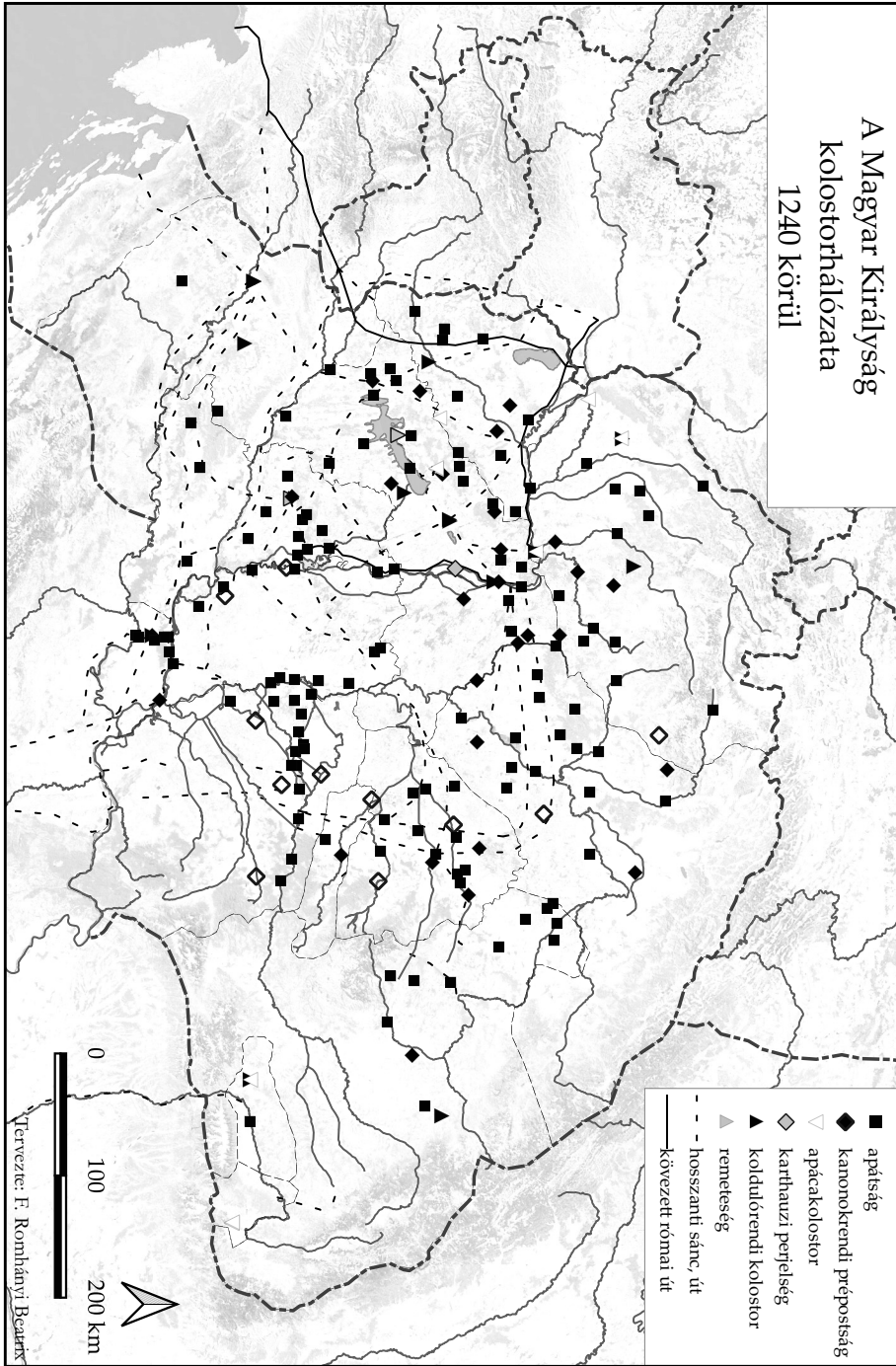
⁴¹ Tekintve, hogy az Alföld középső részén már a tatárjárás előtt is lényegesen kisebb népsűrűséggel számolhatunk, mint a Dunántúlon, a két terület pusztulásának mértékében mutatkozó nagy különbség az ország népességvesztéséről a szakirodalomban elterjedt képet is jelentősen árnyalja.

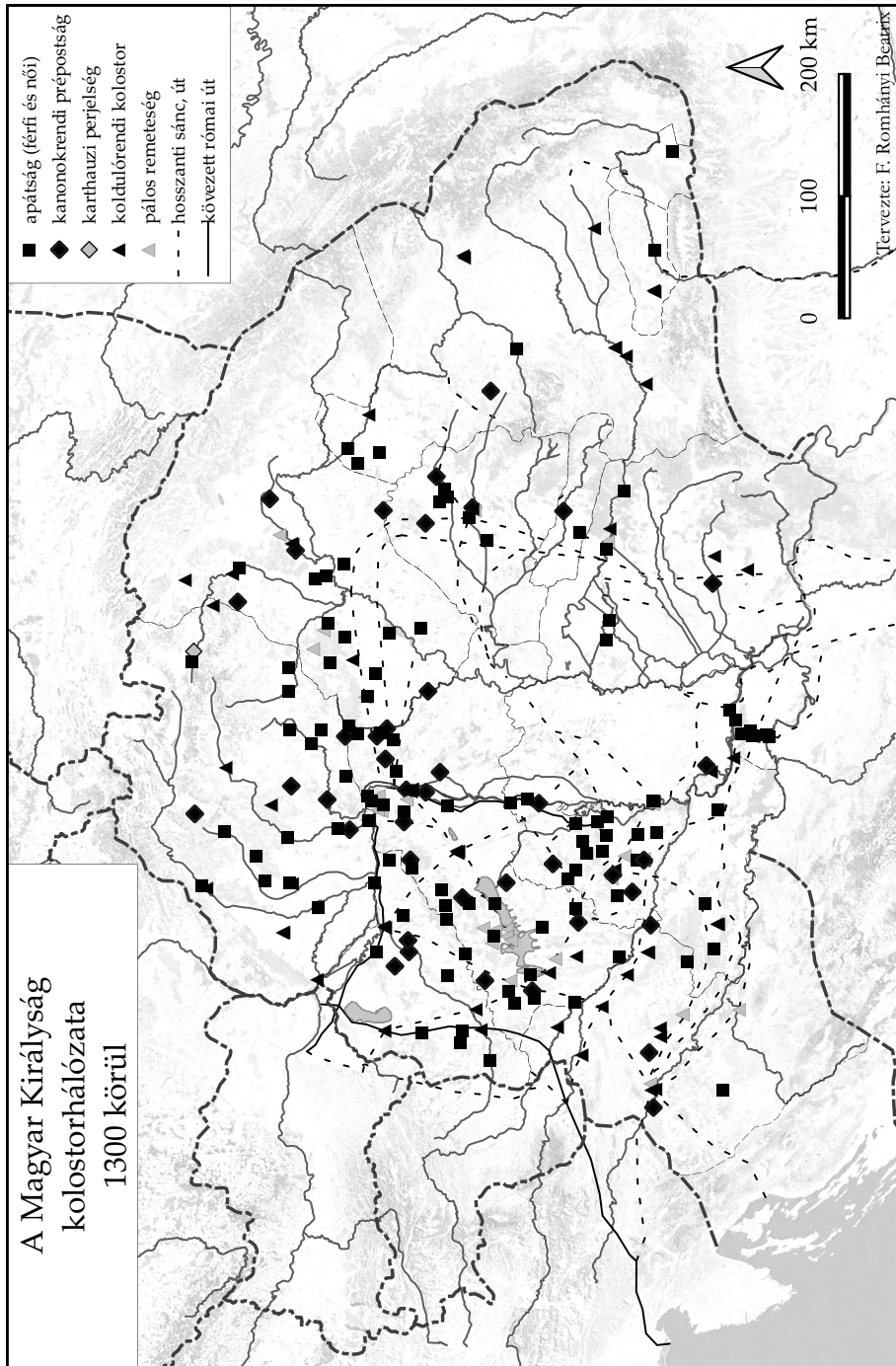
1. térkép

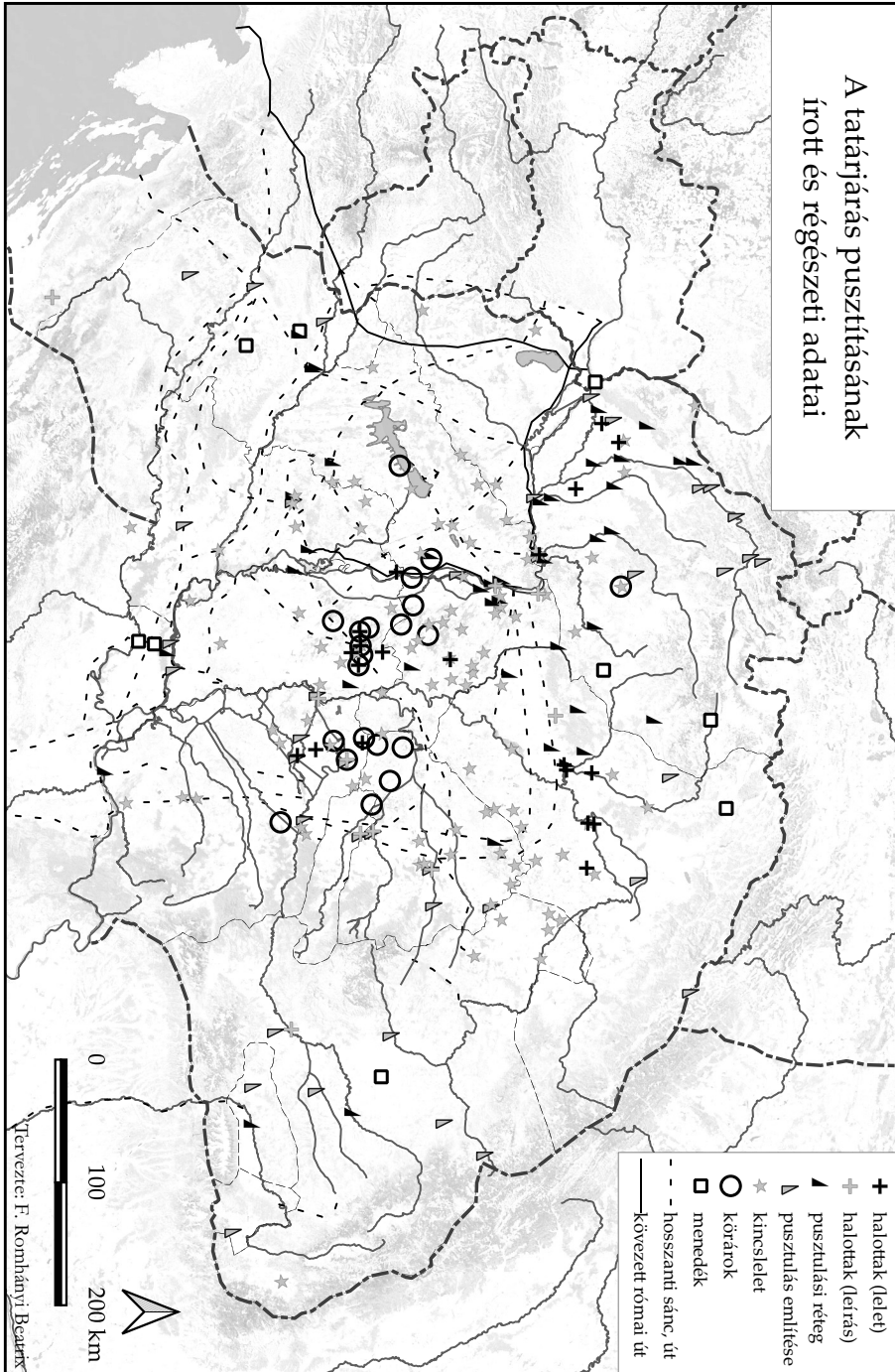
2. térkép

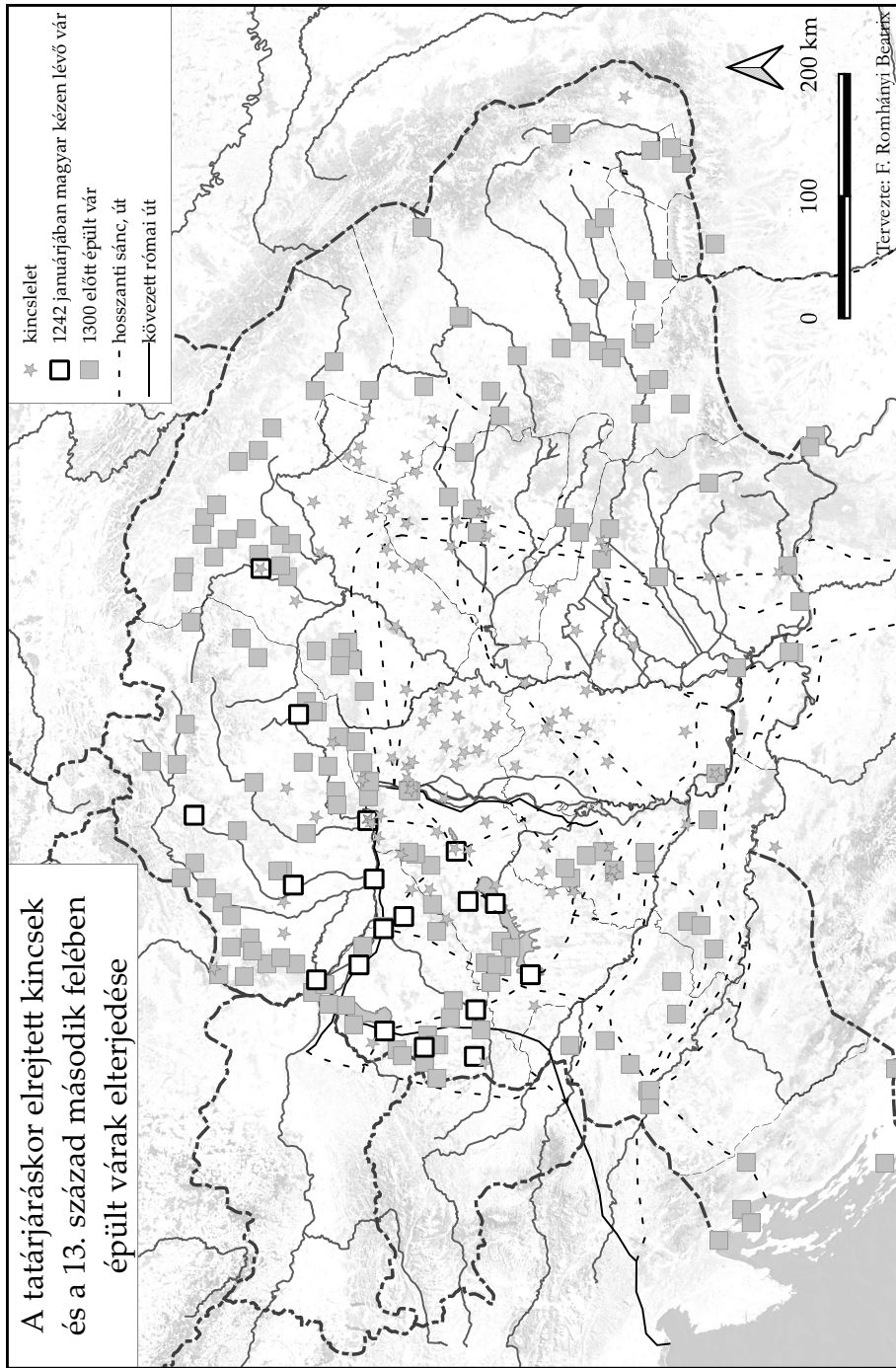
3. térkép

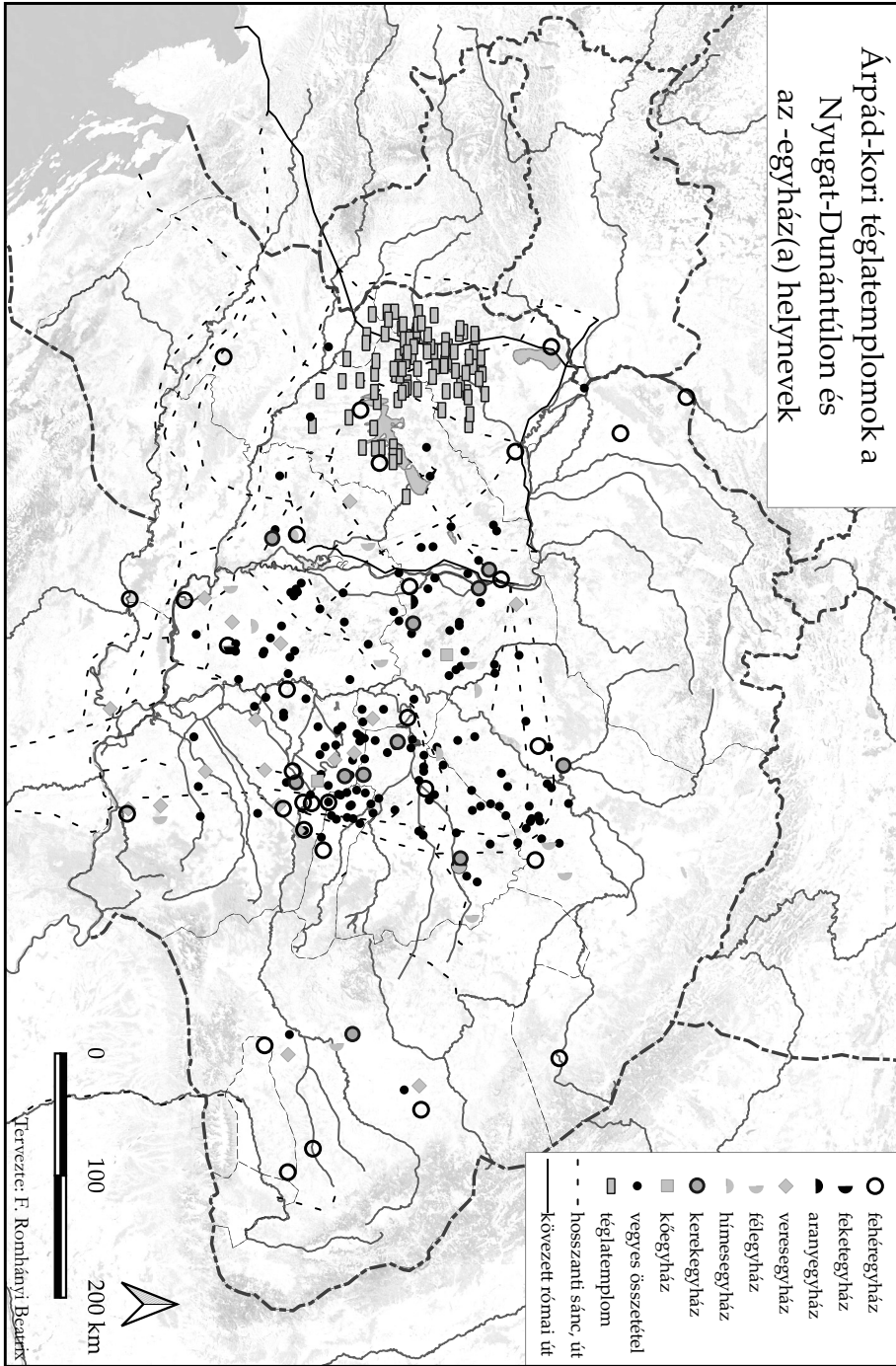
4. térkép

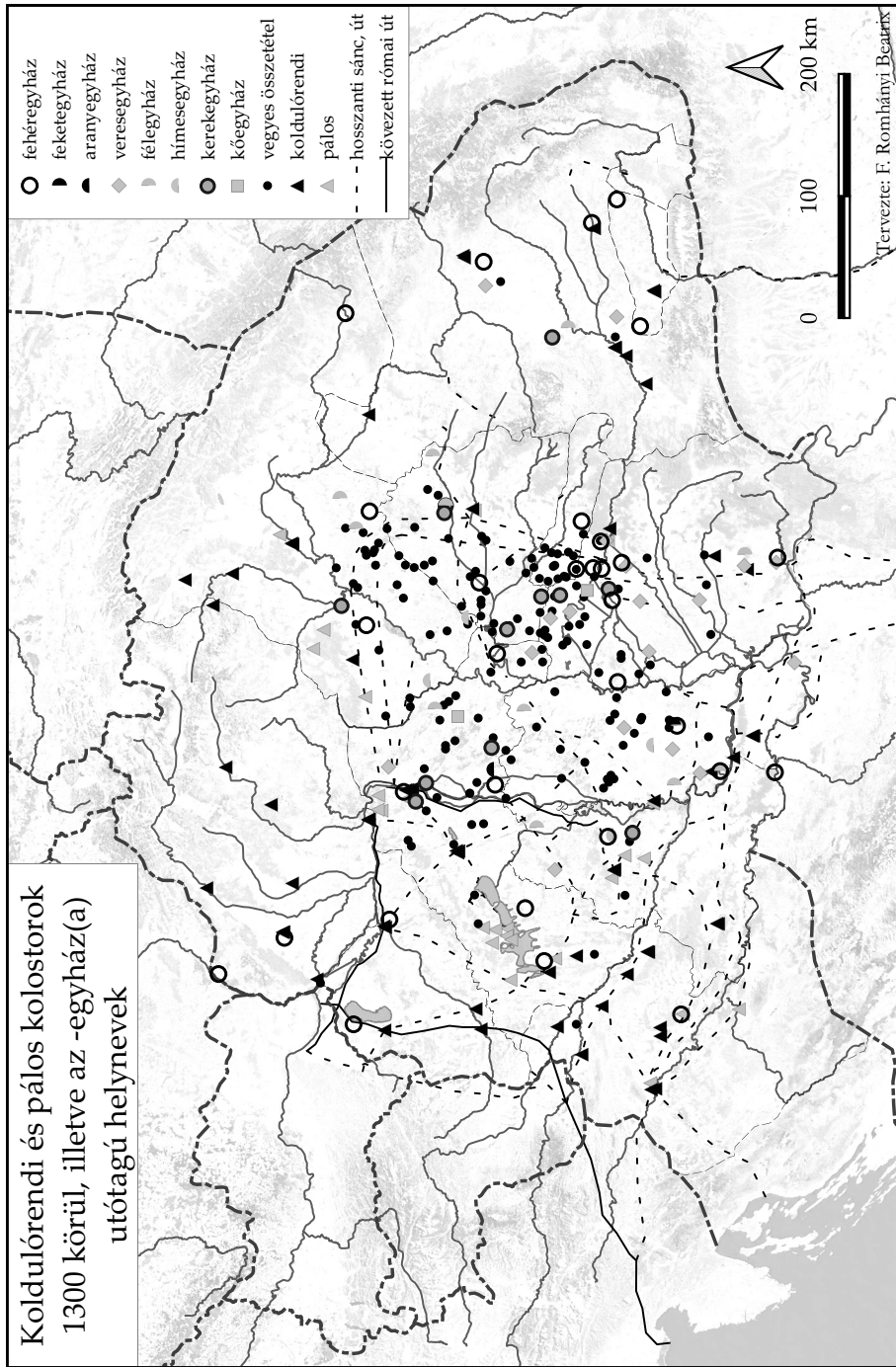
5. térkép

6. térkép

7. térkép

8. térkép